

HISTORIOGRÁFIA ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY ELMÉLETI KÉRDÉSEI

Ha egyszer valóban létrejön egy vállalkozás, amely feladatának majd a történetírás, illetve történettudomány egyetemes fejlődési tendenciáinak megvilágítását tekinti és ha e vállalkozás nem egyszerűen a különböző nyelvű nemzeti történetírások egymás mellé sorakoztatását, hanem az összehasonlítását is célul tűzi ki, valószínű, hogy ezután kísérlehetjük csak meg jogosan az egyes nemzeti történetírások specifikumainak, sajátosságainak meghatározását. Mégis azt hiszem, nem futunk előre az általánosítással, ha már eddigi ismereteink alapján is azt állítjuk: Közép-Kelet-Európa kis nemzetei történetírásának egyik szembetűnő sajátossága az, hogy a *történetírói gyakorlatot*, bármily nagy előrelépést tett is az meg az egyes időszakokban, igen ritkán követte a történettudomány egészének áttekintő felmérése, a történetírói gyakorlatban elért szakmai-módszertani eredmények *elméleti szintű összegezése*. Az összehasonlító vizsgálatok az elméleti lemaradásnak nyilvánvalóan több okát tudják majd itt felsorolni: a térség országaiban a társadalomtudományokban a filozófiai műveltség meglehetősen visszamaradott volt, a történettudomány egész intézményrendszerének kiépülése, a szaktudományos normatívák általánossá és tömegessé válása sokkal később és lassabban történt, mint a nyugat-európai vezető történetírásokban, s hogy mindez szoros összefüggésben áll ezen térségben az állami-nemzeti keretek késői kialakulásával, és így tovább.

A tudományos intézményrendszer kialakulása

A kérdést a legélesebben majd valószínűleg a magyar történettudomány története kutatóinak kell feltenniük, mivel a magyar történetírás sok vonatkozásban, már a 19. század második felében felzárkózik az élenjáró nyugat-európai történetírásokhoz, ugyanakkor azok az összegező állomások — amelyek például a német történettudomány fejlődésére jellemzőek voltak —, nálunk újra és újra elmaradnak. Illetve csak kísérletek maradnak. Az 1880-as években például már felnő az a történész-generáció, melynek tagjai látogatták *Ranke* előadásait, részt vettek a szakállas *Wattenbach* mintaszerű szemináriumain, fél-fél évet töltöttek a párizsi *École* padjaiban, és akik közül többen három évet tanulnak az akkor virágkorát élő bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschungban *Theodor Sickelnél* tanulva a diplomatikát és paleográfiát. 1885-ben e fiatal társaság nagyszabású programmal lép az országos történészkonferencia elé: a magyar történelem forrásainak feltérképezését, repertóriumok készítését, majd részben regesztagyűjtemények, részben forráskiadvány-sorozatok indítását tűzik ki célul; ugyanakkor kidolgozzák a szakszerű történelmi szeminárium tervét az egyetemen, követelik az *École des Chartes*hez hasonló levéltáros-képző, illetve történetkutató intézetek felállítását Budapesten és a

magyar történelem külföldi forrásanyagainak feltárására külföldi kutatóintézetek létrehívását. A terv azonban csak terv marad. A szakmai számvetés, az eddigi eredmények összefoglalása, szembesítése a modern történettudomány igényeivel, s mindezek elméleti végiggondolása és intézkedések hozása — nem talál széles körű visszhangra a magyar tudományos közéletben. A magyar történettudomány, amelynek az 1860-as évek óta két nagy ívterjedelmű szakfolyóirata van, amely az 1850-es évek óta nagy sorozatban adja ki a középkori elbeszélő forrásokat, a Monumenta Hungariae Historica-t, a szerzetesrendek és a nagy arisztokrata családok oklevéltárait, a 16-17. századi országgyűlési iratokat, amelyek az 1870-es évektől levéltári és múzeumi hálózatra, azokban dolgozó, történetkutatással és írással foglalkozó muzeológusok, levéltárosok, jól képzett gimnáziumi tanárok százaira támaszkodhat — ez a magyar történettudomány majdhogynem érdektelenül figyelni a fiatalok összegezési igényeit.

A történetírók figyelmét szinte teljességgel leköti a közelgő ezredforduló, a magyar állam fennállásának közelgő millenniuma, azoknak a munkáknak megalkotása, amelyek hivatottak bizonyítani: a magyar állam, melyben a kezdetektől fogva mindig is több nép és nemzetiség élt, egyedül a magyar nemzet produktuma, s ezzel mintegy történetileg alátámasztani a magyarság vezető szerepének jogosságát a Kárpát-medencében. Másrészt lekötötte a történetírás figyelmét az a közjogi harc, amelyik az Osztrák-Magyar Monarchia keretén belül osztrákok és magyarok között dúlt a közjog és a történelem terén is. A magyar nemzeti történelem dicső fejezeteinek kiemelése, a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok történetének beható feltárása, a középkori magyar nagyhatalom, magyar állam önállóságának hangsúlyozása a történetírásban, igen határozott politikai aktualitással bírtak. És azok a világjelenségek, amelyek a Habsburg Monarchia konstrukciójában már az ezredfordulón jelentkeztek: a nemzetiségek nemzeti tudatának mind határozottabb éledése, ugyanakkor az osztrák és a magyar uralkodó osztályok gazdasági-politikai érdekeinek mind erősebb összeütközése — még jobban ösztönözték a történetírókat, hogy a nemzeti problematikához és egyben a politikailag aktuális témák felé forduljanak. Ez egyrészt azt eredményezte, hogy a magyar történetírás központjába döntően az ún. politizáló tematika került, s mindenekelőtt a nemzeti küzdelmek története, másrészt viszont elterelte a történettudomány figyelmét a tudományág elméleti-módszertani kérdéseiről. Tegyük hozzá: annál is kevésbé látszott a kor történetírói előtt fontosnak a történettudomány elméleti kérdéseivel foglalkozni, mert a Habsburg Monarchián belül élő Magyarországon minden történész természetességgel bírta a latinon kívül a német nyelvet, így a hazai szakközönség Droysen 'Historik-ját' ugyanúgy olvasta és ismerte, mint az első német historiográfiai összegezéseket, a hazai könyvtárban megtalálta Meister Grundrisse-nek, majd a Meinecke- és Below Handbuch-sorozatának köteteit.

Ezek az okok magyarázzák, hogy a századfordulón, amikor Nyugat-Európában a „történetírás századának” (ahogy a 19. századot nevezik, talán nem is joggal) szakmai-módszertani összegezése megtörténik, s ezek szerves részeként megíródnak az első historiográfia, történetírás-történeti munkák, Magyarországon bármilyen erős is szakmailag a történetírói gyakorlat — a történetírás története, mint a történettudomány egyik ágazata, mint történetírói műfaj ismeretlen marad. Egyetlen historiográfiai jellegű mű készül el, 1917-ben, a Magyar Történelmi Társulat története, a Társulat fennállásának

50. évfordulójára. Ez azonban — módszertanilag tekintve — nem több, mint bármelyik, a korban szokásos évfordulóra készülő intézmény vagy vállalat, elsősorban a szervezeti leírást tartalmazó története.

Historiográfia — szellemtörténet

A két világháború között bizonyos mértékig változott a történettudomány elméleti-módszertani kérdéseinek, valamint az ezzel mindig szorosan együttmozgó historiográfiai kutatásoknak a helyzete a magyar történettudományon belül. A Monarchia összeomlása, az 1918–19-es forradalmak mintegy 10 hónapos időszakában az a világnézeti változás, amely a közgondolkodásban, de mindenekelőtt az értelmiség gondolkozásában végbement, a történetfelfogást sem hagyta érintetlenül. A századelőn felnövekvő polgári történészek a forradalom frissességétől megérintve, a marxista társadalomfelfogással találkozáva elvállalják, hogy elkészítenek egy olyan kézikönyv-sorozatot, amely a történelmi materializmus szellemében fejt ki nemcsak az egyetemes és a magyar történelem menetét, hanem az elméleti kérdések terén is szembenéz a polgári történettudomány addigi eredményeivel. A történeti kézikönyvből történelmi materialista szellemben nem lett semmi, a forradalom 1919 augusztusában elbukott. Megindult viszont ugyanezzel a címmel a kézikönyv-sorozat az ellenforradalmi korszak első éveiben — természetesen mindent kihagyva most már a sorozatból, ami a történelmi materializmusra utalt volna. (Tegyük hozzá: részben ugyanazzal a szerzői garnitúrával, amelyik a forradalom alatt az eredeti terv kivitelezését vállalta.) Ez a kézikönyv-sorozat, amelyik bevallottan tartotta mintájának *Alois Meisternek* a „Grundriss der Geschichtswissenschaft” és *G. von Below, Fr. Meinecke* „Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte” c. sorozatát, rendkívül magas színvonalú köteteket tartalmaz az oklevéltan, az archivisztika, a történeti kronológia témáiból. A sorozat tervezte *Eduard Fueter* „Geschichte des neueren Historiography”, valamint *G. von Below* „Die deutsche Geschichtsschreibung von der Befreiungskriegen bis zu unsern Tagen” c. munkáinak mintájára a magyar történetírás történetének megírását is. A tervezett kötetből elkészült a tudományos történetírás 18. századi kezdeteinek a magyar jezsuiták nagyszabású forrásgyűjtési és forrásfeltáró munkásságának története, valamint a segédtudományok magyarországi története az 1920-as évekig. Ahogy a sorozat egésze elsősorban a metodikai, szakmódszertani kérdésekben igyekezett szembenézni a korábbi történetírás eredményeivel, úgy a *tudománytörténeti felmérés* is elsősorban a *segéd- vagy alaptudományok* történetét igyekezett megvilágítani.

Ha nem is az önállóan művelt historiográfia, de az *elméleti kérdések tudománytörténeti megközelítése* a magyar történetírásban e kor munkáiban szinte iratlan követelménnyé változik. Nincs itt most e keretek között terünk kitérni azokra a vitákra az európai történetírásban az 1910-es években, amelyek már felvetették annak lehetőségét, hogy a történettudomány elméleti kérdéseit a historiográfia világítsa meg. Egyébként is, 1919 után a magyar történetírás új generációját jobban egy belső tudományfejlődési szükségszerűség, mintsem a külföldi hatások készítették arra, hogy munkásságát történetileg is elhelyezze a magyar történetírás fejlődésében: úgy érezte, a 19. század nagy adatfeltáró munkája után elérkezett az ideje a szintézisek megírásának. Nemcsak az új programadó írások, a politika, a gazdaság, a település-, a jogtörté-

net területén kezdik a feladatmeghatározást azzal, hogy a saját szakterületük korábbi történetét áttekintik, hanem a korszak minden jelentősebb monográfiája a téma kifejtése előtt elmondja: mi történt korábban, milyen módszereket alkalmaztak a téma eddigi kutatásában, s a szakirodalom eddigi eredményeihez képest milyen utakon kíván járni. Bizonyos vonatkozásban ez a korszak tehát kialakította azt a műfajt, amelyet a mai historiográfiai irodalomban „problématörténetnek” nevezünk. (Azt is meg kell azonban jegyeznünk — és ez talán nem érdektelen annak az eszmecserének a szempontjából sem, amelyik az utóbbi években a historiográfia tárgyáról és módszereiről a szovjet történeti irodalomban lezajlik —, hogy e korszak történetírása a problématörténetet minden történeti kérdés feltárásában amolyan előfeltételnek tekintette, és nem tartotta azt „historiográfiá”-nak.)

A historiográfia és a történetelmélet amúgy sem tartozott a korszakban az önállóan művelt tudományágak közé. Ez a már említett kézirat-sorozatban is az elkészült két részleten kívül csak terv maradt. És ennek okát ismét — mint a 19. század végén — a történetírás fejlődésének sajátos deformításában találhatjuk meg.

1919 után, amikor a történeti Magyarország területének több mint kétharmada került a határokon túlra, amikor a konzervatív történetíró előtt egy pillanat alatt elsüllyedni látszott a magyar történelem színpadának, a végvári harcoknak színtere, az Árpád-házi uralkodók birodalmának határai, s ráadásul a magyar nyelvű értelmiség tömeges méretekben veszítette el megélhetési lehetőségét, akkor a magyar történetírásban a már korábban is erős nemzeti problematika szinte mindenek elé került. E kor nacionalizmusában egygyé ötvöződött a korábbi uralkodó szerep elvesztésén kesergő nacionalista reakció, a jogos nemzeti sérelmekkel. A magyar történettudomány minden ágazata, a rendkívül színvonalas településtörténet ugyanúgy, mint az újkori nemzeti és állami fejlődést kutató politikatörténet, a székelykérdést központba helyező filológia valami módon kapcsolódott a trianoni békekötés keltette nemzeti sokkhatáshoz. A történetíró a korábbiaknál még inkább szükségét érezte annak, hogy az aktuális politikai-nemzeti problematikához kapcsolódjék. Ilyen gondolatkörben a módszertannal vagy historiográfiával foglalkozni túlságosan is „steril” dolognak látszott.

Sajátos ösztönzést kapott viszont a historiográfia, mint most már önálló ágazata a történettudománynak, a magyarországi szellemi-történeti iskolától, mindenekelőtt *Szekfű Gyulától*. Szekfű elsősorban arra ösztönözte tanítványait, hogy egy-egy kor gondolkodásmódját, ahogy ő mondotta, „szellemét” ismerjék meg. A *Geistesgeschichte*nek sajátos interpretációjából származott az, hogy szemináriumaiiban elsősorban az elbeszélő forrásokat olvastatta, szeminaristáinak a 16–19. századi történetírók, írók, utazók írásaiából kellett rekonstruálni az írók korának gondolatvilágát. Ennek következtében a történésznek készülő diák hozzászokott, hogy korábbi történeti szöveget ne csak, vagy ne elsősorban azért vegyen kézbe, hogy forráskritikával kihámozza abból, mit vehetünk ki a megtörtént történelemre, — mondjuk egy középkori eseményre —, hanem azért, hogy megvilágítsuk: miért így írta le azt a bizonyos eseményt a későbbi történetíró vagy író. A történetírás történetének módszertani alapkérdése fogalmazódik meg itt, ha nem is szándékosan: a mit, miért, milyen személyi és külső tényezők befolyására állít be úgy a történetíró, ahogy az munkájában majd testet ölt? Ez még természetesen nem historiográfia a mai értelemben, s az is igaz, hogy módszereiben sokat kölcsönöz a

nagy hagyományokkal rendelkező irodalomtörténetírástól; központjában nem a történettudomány története áll, hanem a történeti mű, s annak elemzése. Mégis: már vizsgálja a történetírói mű megírását befolyásoló politikai eszméket, foglalkozik a történetíró személyi tulajdonságaival, a mű megformálási kérdéseivel.

A két világháború közötti történetírásban tehát historiográfia mint önálló ágazata a történettudománynak, nem alakult ki, de egyes részterületek történeteként már megszületnek az első történetírás történeti munkák, emellett a kor színvonalas monográfiáiban, tanulmányaiban a historiográfiai szemlélet általánossá válik, ugyanakkor a szellemtörténet magyarországi műhelyében kialakulnak a szakszerű történetírás-történeti módszerek közül a leglényegesebbek.

Új választak és folyamatosság

A felszabadulás után a magyar történetírásban a historiográfia művelését különböző szempontok szerint képzelték el.

1. Az egyik, és kétségtelenül a legerősebb, a marxizmus rendszerezési igényéből született. A *marxista történetfelfogás* elterjesztése és egyáltalán a magyar történelem marxista szempontú megvilágítása megkövetelte, hogy az új felfogás kritika alá vegye a polgári történetírás koncepcióinak geneziséjét. A historiográfia ilyen értelemben közvetlen eszköz lett a régi polgári ideológia elleni harcban. Itt körvonalazódott Magyarországon a marxista historiográfia művelésének egyik alapkövetelménye: a történetírás történetében mindig figyelemmel lenni a tudomány, a történeti felfogások ideológiai meghatározottságára, mindenkori pártosságára. Ugyanakkor ez az úttörő munka sok tapasztalatot is nyújt, figyelmeztet is a buktatók elkerülésére. Ma már látjuk, hogy ez a felfogás túlságosan is szoros kapcsolatot keresett — és, ahogy ez a történetírásban lenni szokott, talált is — az 50-es évek nyugati történeti koncepciói, valamint a magyarországi több évtizeddel korábbi polgári felfogások között. Úgy bírálta a századelő szociáldemokratáit, mintha legalábbis kortársi nyugatnémet oportunisták ellen harcolt volna. Ugyanakkor az a körülmény, hogy a marxista történészeknek Magyarországon szakmailag rendkívül erős polgári történetírással kellett számolniuk, oda vezetett, hogy a szakmai viták helyett inkább adminisztratív eszközökre támaszkodtunk. A módszer természetesen nem választható el az 50-es évek politikai légkörétől, amely enyhén szólva nem ösztönzött a differenciált értelmiségi politikára. Mindez a polgári történetírás értékelésében sok vulgarizáláshoz vezetett. Ahogy a politikai gyakorlat nem volt képes a differenciált szövetségi politikára, s ahogy az ideológia is képtelen volt a kortársi polgári vitapartnerek között különbséget tenni, úgy a történetírás történetében sem rendelkezett megfelelő érzékkel a polgári hagyatéék differenciált értékeléséhez. Ez a felfogás elsősorban adott témájú koncepciókat vett elemzés alá, esetleg történetírói életműveket, azokban is természetesen az ideológiailag érzékeny tematikákat hozva előtérbe. Metodikailag nézve tehát a historiográfia itt elsősorban a problémátörténetre szorítkozott.

Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy a történettudományon belül a marxizmusnak a polgári koncepciók ellen irányuló direkt vitája szélesebb értelemben is segített a historiográfia kibontakozását. A marxista történész a felszaba-

dulás után, bármely korszak történetével foglalkozott is, szükségét érezte világosan kijelölni: kutatási módszerei, eredményei hol és miben térnek el polgári elődeitől. A szakma legkiválóbb művelői így munkáikban igyekeztek historiográfiai is felmérni a korábbi történetírás eredményeit. Ahogy a két világháború közötti történeti irodalomban általánosan elfogadott lett az ún. „historiográfiai szemlélet”, abban az értelemben, hogy a korábbi generációk szakmódszertani megoldásait vették történeti kritika alá a szerzők, a felszabadulás után a marxista történetírás e historiográfiai szemléletet általánossá tette azáltal, hogy a konkrét történeti témáról készült korábbi feldolgozásokat most már koncepcionális szempontból is mérlegre tette. A történész olvasóközönség és a szakemberek között így hívta fel a figyelmet a történetírói állásfoglalások társadalmi-politikai determináltságára.

2. A polgári történetírás eredményeinek átértékelési törekvéseiből kinövő historiográfiai megközelítéssel egyidőben lépett fel a marxista filozófia is azzal az igénnyel, hogy a *polgári történetírói felfogások filozófiai alapjait* elemezze. Ennek a megközelítésnek a gondolati kiindulópontja volt, hogy a társadalomtudományokban, minden szaktudományban megtalálható egy olyan világnézeti mag, amelyik lehetővé teszi, hogy a társadalomtudományok történetét a filozófiai gondolkodás részeként írhatjuk le. Részben aktuális ideológiai feladattal készült el ilyen módon az egyik legképzettebb magyar filozófus tollából a magyarországi szellemtörténet elemzése. A munka egyrészt meggyőzően bizonyította, hogy a szellemtörténet képviselői idealisták voltak, hogy munkáikban teret engedtek az irracionálisnak, és felfogásuk alkalmas volt a reakciós uralkodó osztályok nacionalista érdekei kiszolgálására. A baj ott kezdődött, amikor szinte minden történetíró, akinél ez a világnézeti alapállás megtalálható volt, becsomagoltatott a szellemtörténet nagy zsákjába. A szellemtörténet programadói, félreértői, ugyanakkor legharcosabb ellenzői kerültek egymás mellé. A módszer nem adekvát volta akkor mutatkozott meg igazán, amikor a szellemtörténet irracionális mivoltából levezették a fasiszta fajelmélet irracionalizmusát. Nem zavarta ezt a felfogást az a tény sem, hogy a magyar polgári történetírók legkövetkezetesebb, elvi szinten antifasiszta csoportjaiba éppen a szellemtörténet programadói tartoztak. Behizonyosodott, hogy az irányzattörténet mint historiográfiai műfaj, rendkívül fontos lehet a történetírás történetének egyetemes, a nemzeti kereteket túllépő szintetizálásakor. Ugyanakkor behizonyosodott az is, hogy a történetírói irányzatokat nem lehet minden esetben filozófiai szinten megragadni, és leírni, s hogy e műfaj főveszélye: úgy járhat, mint az anekdotában szereplő kutató, aki valamikor régen két évig tanulmányozta, állítólag az Akadémia megbízásából, az eszkimók életét, majd hazatérve beszámolóját röviden így foglalta össze: az eszkimók két lábbon járó, két fülű, két szemű, két kezű emberi lények.

Sokkal differenciáltabban, a módszer buktatóit szem előtt tartva közelített a 19. század nagy történetírói irányzatához, a pozitívizmushoz és magyarországi hatásának felméréséhez a 60-as évek végének egyik terjedelmében is legnagyobb monográfiája. Ez a kísérlet a pozitívizmus filozófiai alapfeltételeit igyekezett lebontani a történetírói megnyilatkozásban. Feltételezése szerint a pozitívizmus mint a feltörekvő polgárság filozófiája a történetiszemléletben bizonyos tematikai irányultságban jut kifejeződésre. Így például a munka, a társadalom munkavégzésben részt vevő rétegei szerepének kiemelésében, a mindennapi polgári élet aprólékos rajzában, a politikátörténettel szemben a

művelődéstörténet fontosságának hangsúlyozásában. Mindehhez a történetshagyatékok, kéziratárak levelezéseinek ugyanúgy a nyomtatott anyag nagy mennyiségét vonultatta fel. Lehetne természetesen sokat vitatkozni azon, hogy egy filozófiai irányzat érvényesülését a történetírásban elsősorban a tematikában lehet-e megragadni, vajon nem húzzuk a valóságosnál tágabban egy filozófiai irányzat érvényesülésének körét így? Vajon nem vezet-e ez módszertanilag forráskritikai hibákhoz: tematikus szövegrészek, levélrészletek környezetükből való kiemeléséhez? Vajon nem célravezetőbb-e egy-egy ilyen áramlat érvényesülését a módszerekben, a korabeli történetírói gyakorlat metodológiai elveiben keresni? Egyáltalán: mennyire és miben lesz egy történetíró „pozitivistává”, „szellemtörténésszé”? A legújabb ilyen tematikájú tanulmányok pl. hebizonyították, a történetírásban nem úgy érvényesülnek ezek a határok, ahogy sokáig képzeltük: megjelennek a szellemtörténet vagy pozitívizmus „klasszikusai” magyarul, a történetíró elolvassa, végiggondolja annak ideológiai mondanivalóját és azután ír egy pozitivista, szellemtörténeti munkát. Éppen a hazai szellemtörténet legkiemelkedőbb művelője, Szekfű Gyula munkásságának filológiai elemzése mutatja, hogy egy-egy szellemtörténeti megoldás alkalmazása (a szellemtörténeti fogalomrendszer bevezetése, tény- és forráskezelésének átvétele stb.) mennyire a történetíró témabeli célkitűzéseitől függ, s attól, hogy a történeti koncepció alátámasztásában mennyire hasznosíthatja a szellemtörténeti módszereket. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy ezek az ún. hatások mennyire együttélnek ugyanabban a történetírói alkotóműhelyben egészen más, sokszor éppen ellentétes irányzatokkal. Mindenesetre a magyarországi historiográfiai kutatások az *irányzattörténet* terén az elmúlt három évtizedben nagy tapasztalatokat szereztek: látjuk ennek lehetőségeit a historiográfia egyetemes szintű, a nemzeti kereteket túllépő vizsgálatában, de látjuk korlátait is.

3. Mennyiségileg a legnagyobb hozama a magyarországi historiográfiai irodalomban kétségtelenül annak az irányzatnak van, amelyik a felszabadulás előtti kezdeményezésekből, a Szekfű-iskola metodikai eredményeiből hasznosítva, a marxista történet szemlélet alapján közelített a magyar történetírás történetéhez. Ez az irányzat nem csak a polgári történetírás koncepcióinak bírálatát helyezte a historiográfia középpontjába. Feladatának a történetírás történetének kutatását, a történeti mű keletkezési körülményeinek megvilágítását, egy-egy történetíró működésének biografikus rajzát tartotta. E művelődéstörténeti és irodalomtörténeti ihletettséggű historiográfia rendkívül szép monográfiákat produkált a 19. század kiemelkedő történetíróiról, finom elemzéseket adott egy-egy összefoglaló történeti mű alapkonceptiójának kialakulásához (V. ö. a *Horváth Mihályról*, *Thaly Kálmánról*, *Thuróczy János* krónikájáról készült elemzésekkel). Rendkívüli előnye volt ennek az irányzatnak, hogy témaválasztásai mindig körülhatároltak voltak, s így a 60-as években több fiatal kutatót indított módszertanilag is helyes úton, nagy forráskritikai iskolázottsággal a historiográfiai kutatás felé. Igen igényes volt szakmailag is. Mivel a mű állott elemzéseinek központjában, a historiográfia művelésének elsődleges feltételévé tette, hogy ismerni kellett nemcsak annak a korának történetét, amiben a mű koncepciója született, hanem azt is, amelyikről a mű íródott. Noha e felfogás nem kívánt történettudomány-történetet művelni, mégsem zárkózott el pl. a történettudomány modern intézményeinek történetétől. Megfontolásában, hogy ui. mindig a történetírás történetéről

beszélt, a racionális mag kétségtelen: csakis így lehetséges az ókortól napjainkig a történetírói tevékenységet áttekinteni, s nem lezárni azt a tudománnyá válás újkori határánál. Kétségtelen, hogy csak így lehetséges a történetírói gondolkodás fejlődésének, továbbá az ókori auctorok, a középkori krónikások (akiknek munkásságát szintén vizsgálják) és a modern történetírók közötti módszerbeli különbségek bemutatása. Éppen a történetírói életművek sokoldalú vizsgálata segítette hozzá az így készült monográfiákat, folyóirat-tanulmányokat, hogy a polgári történetírói örökségről ideológiailag is árnyaltabb képet fessenek. A historiográfia ilyen művelése mintegy módszere is volt a dogmatikus leegyszerűsítéseket meghaladó új történetfelfogásnak a 60-as években, amelyik most már bátran fogott hozzá a nem marxista áramlatok kritikájában a differenciált értékeléshez.

4. Ebből a felfogásból lehetett a legtöbbet felhasználni akkor, amikor az MTA Történettudományi Intézetben néhány évvel ezelőtt létrejött a *Historiográfiai Osztály*. Az osztály munkatervének középpontjában a magyar történetírás története szintézisének elkészítése áll. A középkori történetírás történetének összefoglalásában igen sok vonatkozásban teljes mértékben hagyatkozhatunk a korábbi történettudomány eredményeire: a krónika és a humanista történeti irodalom forráskörnyezetének feltárása nagyrészt megtörtént, a medievisztika kialakította a célravezető módszereket. Ami itt hiányzik, az a krónikaszerkesztmények, a kompilációk mögül a magát többnyire meg sem nevező szerzők „háttérének” megvilágítása: a korabeli gondolkodás, a történeti művek írásának kultúrtörténeti környezete, a szerzetesrendek, a királyi udvar életének rekonstruálása, esetleg az európai eszmei áramlatok - amelyek a középkorban kevésbé kötődtek országhatárhoz, mint az újkorban - behatóbb megvilágítása. Ezeknek a jobbra már megkezdett munkálatoknak az elvégzését azonban, talán nem joggal, elsősorban a medievisták kutatási területére kell utalnunk. Nem arról van szó, hogy tagadnánk: a történetírást folyamatos fejlődésében kell látni a kezdetektől napjainkig. De a középkori történetírók munkái koruk történetének gyakran egyedülálló forrásai, kritikájuk, historiográfiai elemzésük a középkori köztörténeti kutatás elsődleges feltétele.

Az újkori történetírás történetéhez érve a kutatás szempontjai kibővülnek. Az, hogy a tudományos történetírás kialakul a maga szaktudományos normáival, majd a modern tudományok rendszerében helyét keresve kiegészíti a maga intézményrendszerét a képzésben, a publikálásban, irodalomká válik, amelyet közönség olvas, s nem utolsósorban kialakulnak szaktudományos módszerei - mindez a historiográfiai kutatást arra ösztönzi, hogy kibővítse kutatási területét és kutatási módszereit is. Anélkül, hogy a historiográfia tárgyának és módszerének vitájához kívánnánk hozzászólni, gondolom nem tévedünk, ha az újkori történetírás történetének komplex sokoldalú megvilágítását csak *mint tudománytörténetet*, mint a *történettudomány történetét* tartjuk elképzelhetőnek. Történetírás története és történettudomány története ilyen értelemben nem egymással szembenálló metodológiai elképzelések, s mint azt az így megindított kutatások első publikációi, megjelenés előtt álló monográfiái bizonyítják, a historiográfia művelését metodikailag talán a történettudomány leggazdagabb ágazataivá teszik. A historiográfia területére már eleve olyan fiatalokat keresünk, akiknek érdeklődése több korszakra kiterjed, akik nyelvkészséggel rendelkeznek; olyan kezdeti témákat adunk ki, amelyek során filológiai elemzőkészségre tehetnek szert (ami a műelemzéseknél meg-

követelendő) megismerkedhetnek a politikai eszmék történetével. Emellett külön gondot fordítunk arra, hogy a történettudomány elméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozzanak.

Annál is inkább, mert az osztály programjának középpontjában a historiográfiai szintézis elkészítése mellett a történettudomány elméleti és módszertani kérdései állnak. S ez nem véletlen, még csak nem is abból a szükségből fakad, hogy kis országban kevés a történetkutató, nincs mód külön foglalkozni metodológiával és külön historiográfiával. Amikor felmértük a marxista és polgári metodológiával foglalkozó nemzetközi irodalmat, arra a következtetésre jutottunk, hogy a legtöbb valós összefüggést azok a tanulmányok tárják fel a történettudomány természetéről, amelyek a történettudomány történeti tapasztalatanyagán, vagyis historiográfiai alapokon közelítenek tárgyukhoz. A historiográfiában - és erről győztek meg saját korábbi historiográfiai kutatásaink is - tehát *olyan tudományágot is látunk, amelyik történeti anyagon tárhatja fel és oldhatja meg a történettudomány elméleti, módszertani kérdéseit. Az első ilyen jellegű tanulmányok a korábbi történetírást elemezve mutatnak rá a történeti koncepciót metafontikusan (tehát a forrásokon túlmenően) befolyásoló elemekre, feltárják a történettudományos megismerés különböző szakaszait (anyaggyűjtés, verifikálás, következtetés stb.), azok egymáshoz való viszonyát, és az episztemológiai összefüggések feltárása révén konkrét adatbázist tudnak nyújtani a marxista történetelmélet egyik alapkérdésének differenciált megválaszolásához: hogyan függnék össze a történeti ítéletalkotások a társadalmi-politikai tényezőkkel, mit jelent az ismert általánosságokon túlmenően a történeti koncepció osztálymeghatározottsága, egyáltalán a történettudomány mely területei a leginkább politika-érzékenyek. És itt, e ponton utalnunk kell a fejtegetésünk elején mondottakra a kelet-európai polgári történetírások korábbi elmaradottságáról az elmélet terén. Azt hiszem, nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk: ennek kiküszöbölésében a komplex tematikájú és az elméleti-módszertani kérdéseket központba állító historiográfiának óriási szerepe lehet.*